
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.1.1>

І. Г. Карпова

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності та загальноправових дисциплін
Національного університету «Чернігівська політехніка»

О. І. Олійник

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Академії Державної пенітенціарної служби

Л. П. Шумна

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Академії Державної пенітенціарної служби

КНЯГИНЯ ОЛЬГА: РЕФОРМАТОР І ПРОСВІТИТЕЛЬ РУСІ (ДО 1075-РІЧЧЯ З ПОЧАТКУ ПРАВЛІННЯ)

Стаття присвячена основним подіям із життя та політичної діяльності видатної княгині доби історії Київської Русі. Рік народження її точно невідомий. Княгиня мала за життя три імені – Прекраса, Ольга, Олена. Політична діяльність Ольги після смерті чоловіка князя Ігоря починається з придушення повстання древлян. Ольга проводить помсту тричі, згідно з особливостями скандинавської та слов'янської язичницьких релігій.

Ольга поділила власність, землі та доходи в Київській Русі на державні, що належали державі загалом, та приватні, що належали князю. Створюються органи, що виконують судові функції. Саме Ольга вперше означила географічні кордони держави присутністю озброєної варти. Окрім північного сходу і заходу, визначилися межі з Польщею.

Княгиня розуміла необхідність проведення реформ у податковій сфері. Вона створила спеціальні місця збирання данини – погости. При кожному погості було створене військове укріплення. Військові загони складались із найманих воїнів-скандинавів або торків і берендеїв. Ольга ввела систему уроків, тобто унормувала розмір податків.

Княгиня Ольга намагалася поширити християнство на Русі. При Ользі формуються засади дипломатії як способу регулювання зовнішньополітичних взаємин. Вона намагалася ввести Русь у коло європейських держав, які на той час уже були християнськими. З цією метою у 955 році прийняла хрещення.

Княгиня Ольга почала поширювати віру Христову серед населення Київської Русі, будувати храми, зокрема, в Києві побудувала церкву на честь святителя Миколая, у Вітебську – церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці. Вона започаткувала встановлення придорожніх хрестів, які так і називалися – Ольжиними.

11 липня 969 року княгиня Ольга померла. В 1547 році була канонізована як свята православної церкви, а за свої заслуги у справі хрещення руських земель набула статусу рівноапостольної. За понад 20 років керівництва державою зміцнила Київську Русь,

значно піднесла її міжнародний авторитет, провела низку важливих адміністративно-судових реформ, заклала підвалини розвитку української держави й феодального права.

Ключові слова: Київська Русь, літопис, полюддя, податкова система, реформи, джерело права, звичай, християнство.

Постановка проблеми. До знаменних дат, які згідно з Постановою Верховної Ради України від 3 грудня 2019 року відзначалися у 2020 році, належить і 1075-а річниця з початку князювання княгині Ольги – видатної східнослов'янської просвітительки та реформаторки, державної діячки Київської Русі. З огляду на це вважаємо за доцільне пригадати основні події з життя цієї визнаної людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки присвячені різним аспектам життя і діяльності княгині Ольги. Так, С. Стельникович [1] вивчав сторінки її біографії; особливості державотворення – А. Кормич [8]; особливості організації полюддя та інші аспекти податкової системи Русі в контексті реформ княгині Ольги – Н. Зубашевський [2], Р. Конта [3], А. Корольов [4]; урбаністично-адміністративні реформи княгині – Ю. Діба [7]; прохристиянську політику княгині – І. Гуржій, Т. Якубова [5].

Мета статті – розглянути основні події з життя та державної діяльності княгині Ольги.

Виклад основного матеріалу. Постать княгині Ольги належить до непересічних особистостей у східнослов'янській історії. Відомості про її життя і діяльність знаходимо в «Повісті минулих літ», праці візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією», Лаврентіївському, Іпатіївському, першому Новгородському літописам і Літописцях Переяславля Суздальського й Архангелогородському (Устюзькому літописному зведенні).

Рік народження її точно невідомий, принаймні, є декілька версій: історик В. Татищев вважав роком народження княгині 887 рік, спираючись при цьому на твердження, що на момент її хрещення в 955 р. їй було 68 років. Інша дата – 893 рік – названа німецьким істориком А. Шлецером на основі повідомлення Устюзького літопису XVI ст., у якому вказувалося, що коли Ольгу в 903 р. привели до майбутнього чоловіка Ігоря, їй було 10 років. Нарешті, назива-

ється 894 рік на основі записів Проложного життя святої Ольги, в якому вказувалося, що княгиня померла в 969 р. у 75 років [1].

Про дитячі роки також відомостей небагато. Немає єдиної версії серед істориків і у питанні походження княгині Ольги. За поширеною легендою, вона була з простої селянської родини, і одного разу, перевозячи князя Ігоря через річку Велику в Псковській області, вразила його своєю красою і розумом [11, с. 194]. У науковій літературі найчастіше називається версія, згідно з якою Ольга була уродженкою с. Вибути Псковської землі; на думку В. Татищева, вона походила з Ізборська з роду новгородського князя Гостомисла; є думка (Л. Войтович), що вона була онукою Аскольда; нарешті, є і болгарська версія походження княгині Ольги, місцем її народження вважається столиця Болгарського царства Плесків [1].

Відомо, що княгиня мала за життя принаймні три імені: від народження – Прекраса; після одруження з князем Ігорем – Ольга («ватажкня», «правителька», «яка веде всіх» – С. Наливайко); у хрещенні – Олена [1]. Отже, княгиня була слов'янського походження, але, вірогідно, після одруження із сином норманського конунга (у Північній Європі це – «людина з роду богів», «син знатної особи» [9]) Рюрика Ігорем (Інгваром) взяла ім'я Ольга, що вважається слов'янізованою формою скандинавського жіночого імені Хельга (норв. Hailaga, Helgi).

На політичну арену Русі Ольга, як відомо, виходить у 945 році після смерті чоловіка князя Ігоря. Хрестоматійно відомим є літописне оповідання про помсту Ольги древлянам за жорстоку смерть чоловіка Ігоря внаслідок зловживання останнім під час збирання данини, причому акт помсти відбувався, за літописом «Повість минулих літ», неодноразово. Отже, політична діяльність княгині починається з явного політичного протистояння центральної влади і непокірного союзу древлян.

Оскільки одним із методологічних, сучасною мовою кажучи, історико-філо-

софських підходів у написанні найдавніших історичних праць був провіденціалізм, літописці виступали особами, які лише констатували певні історичні події, оскільки, згідно з ідеєю провіденціалізму, всі вони є Божим промислом. А отже, досліджування причин цих явищ було, з точки зору давньоруського літописця, абсолютно недоречним.

Разом із тим у сучасній історіографії традиційним підходом у вивченні історичних явищ є трискладова формула, згідно з якою вивчення певних подій відбувається у напрямі причини–суть–наслідки. З огляду на події, пов'язані зі смертю князя Ігоря, виникає логічне питання: що було причинами дуже сурового покарання древлян Ольгою? Невже лише прагнення помсти або жорстокість княгині?

На основі аналізу наукової літератури, історично-психологічної конструкції діяльності княгині можна припустити, що вона переслідувала декілька цілей: відновити добре ім'я князя Ігоря (який загинув не як воїн, на полі бою, а ганебною наглою смертю) шляхом виконання традиційних для язичницької релігії народів Скандинавії обрядів; через підкорення древлян укріпити центральну владу і продемонструвати всім народам Русі, іноземним державам її політичну державну спроможність.

Щодо першого, то, як уже зазначалося, скандинавський воїн після смерті міг потрапити до військового раю Вальгалли – прекрасного палацу верховного бога Одіна тільки внаслідок загибелі в бою від меча, тобто як хоробрий воїн, який здійснив подвиг. Вважалося, що після смерті героя його вдача переходила до новонародженого хлопчика – його нащадка. Але якщо ж смерть трапилася не на полі бою, вона вважалась ганебною, порушувала встановлені обряди, в життя входив безлад, а нащадки загиблого ставали вразливими від ворожих сил. Щоб відновити гармонію і порушену рівновагу між світами, треба умилювати богів, принести їм жертву.

Мабуть, Ольга добре знала скандинавські релігійні традиції (як, до речі, і слов'янські) і співвідносила з ними свої дії. Як повідомляє «Повість минулих літ», перших послів від древлян княгиня наказала нести в човні (начебто на честь поваги

до них), а потім кинути у яму і закопати живцем. На думку дослідників [9], це було жертвоприношення для богині підземного царства Хель, яка опікувала померлих у мирний час.

Доля другого посольства була не краща першого – за наказом Ольги посланці були живцем спалені в лазні. Це була жертва на честь бога Тора, захисника світогляду, оскільки був порушений закон: піддані умертвили господаря. Третє жертвоприношення відбулось на могилі князя Ігоря під час тризни, коли, згідно з літописом, Ольга наказала вбити п'ять тисяч древлян. Це була жертва богу військової магії, охоронцю і захиснику героїв, володарю військового раю Одіну.

Три помсти Ольги цілком відповідали всім вимогам поховального обряду і у давніх слов'ян: покійника несли в човні (колоді) – саме так учинили з першими посланцями від Мала перед їх смертю; потім спалювали (така доля спіткала у лазні друге посольство); потім на місці поховання влаштувалась тризна і ритуальні танці, які були символом битви. Ольга ці танці перетворила на криваву розправу над п'ятьма тисячами древлян [11, с. 195].

Отже, після триразової жертви на честь богів, а також спалення Ольгою столиці древлян – Іскоростеня можна було говорити про відновлення доброго імені конунга Інговара, знищення внутрішньої опозиції, укріплення центральної влади княгині Ольги і створення передумов для подальшої реформаторської діяльності.

Найбільш відомими й значущими в історії Київської Русі були реформи княгині в податковій системі держави, оскільки у світлі трагічних подій, пов'язаних зі смертю її чоловіка, вона не могла не розуміти нагальність і необхідність змін у цій державній сфері.

Взагалі становлення податкової системи на Русі пройшло низку періодів. На ранніх етапах розвитку східнослов'янського суспільства не можна говорити про більш-менш налагоджену податкову систему: це були безсистемні натуральні збори, виконання певних робіт; збагачення знаті відбувалось і за рахунок здобичі у походах, отже, першою формою податків була данина. З розвитком держави поступово

податкова система виокремлюється у так зване полюддя – регулярний збір податків від вільного населення на користь князівської влади, що існував у вигляді «поклону» або «повозу».

Справа в тому, що першими князями Давньоруської держави були, як відомо, варяги Олег (опікун Ігоря Рюриковича), Ігор, а їхні військові дружини складались переважно із суворих скандинавських воїнів, які вирізнялись жорстоким нордичним характером, суворістю, безжалісністю, відповідно, данина збиралась у найпримітивнішій і насильницькій формі. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний в главі 9 своєї праці «Про росів, які відправляються з моносилами із Русі в Константинополь» зазначав, що з листопада вони вирушали з архонтами (військовими начальниками окремих дружин) з Києва у полюддя і збирали данину до весни, коли на Дніпрі починав танути лід і можна було награбоване відвезти на продаж до Романії (Візантії) [10].

Полюддя, або, згідно з К. Багрянородним, «кружение» (від «кола», «кружляння»), відбувалось, за реконструкцією Б. Рибаківа (Б. Рибаків. Смерди. 1979), своєрідним географічним колом місцевостей. Спочатку данина збиралась у вервіан (древлян), потім у другувитів (дреговичів), далі – кривичів (севернее – К.Б.) (сіверян) і завершувалась у інших слов'ян (ймовірно, полян, хоча візантійський імператор не вказує цю назву) [10].

Полюддя, як зазначав К. Багрянородний, а також арабські автори Ібн Русте, Гардізі, Ібн Хардабек та ін., завжди супроводжувалось так званим годуванням («кормлением» – К.Б.), тобто примусовим утримуванням місцевими слов'янськими племенами загонів варягів, які збирали данину. Це були натуральні повинності (мед, хутро, віск, збіжжя), а також полонені-раби. Збирання податків завжди супроводжувалось примусом і насильством.

Отже, головними недоліками у податковій системі давньої Русі була невідповідність, відсутність чітких встановлених розмірів податків, жорстокі методи збирання, часті зловживання князів і князівської адміністрації під час проведення полюддя, коли в деяких місцевостях зби-

рання данини проводилось декілька разів, а деякі залишалися поза увагою.

Дореволюційні історики (Д. Мордовцев, Л. Кругліков-Гречаний) не досліджували ґрунтовно проблему податкової системи Русі, в основному подаючи загальну характеристику періоду правління Ольги; окремі зарубіжні (В. Соловйов, М. Щербатов) та вітчизняні історики (М. Грушевський) згадували цю проблему у загальному контексті її правління. Вченими радянського періоду (М. Свердлов, Б. Рибаків, А. Насонов, С. Юшков) реформи оподаткування розглядались, в основному, з класових позицій. Серед вітчизняних сучасних істориків слід назвати праці Р. Іванченко, В. Рички, О. Павленка, Ф. Ярошенка та ін. [3].

Отже, після придушення древлян можна говорити про початок перетворень у податковій системі Русі. «Повість минулих літ» подає нам досить стислу інформацію про цю реформу. «...І наклала на них (древлян – авт.) данину тяжку: платити для Києва і для Вишгорода, бо Вишгород був Ольжине місто. І пішла Ольга із своїм сином і дружиною по древлянській землі, встановлюючи скрізь устава і уроки, себто закони і порядок, як платити оброки і данину... В літо 947. Іде Ольга до Новгороду і на всій землі накладає данини і оброки. І збереглись її ловища там, ...А по Дніпру і Десні є місця її для перевісищ – для ловитви птиць...» [11, с. 44–45].

Таким чином, можна говорити про поділ Ольгою власності, земель та доходів у Київській Русі на державні, що належали державі загалом, та приватні, що належали князю. 2/3 податків відправлялись до державної скарбниці до Києва, 1/3 – до князівського міста Ольги Вишгорода. Ольга встановила княжі адміністрації на підконтрольних землях, шляхом переведення у статус княжих бояр місцевої знаті. Створюються органи, що виконують судові функції. Саме Ольга вперше означила географічні кордони держави присутністю озброєної варти. Окрім північного сходу і заходу, визначилися межі з Польщею.

Княгиня Ольга встановила систему погостів (місця збирання податків і здійснення судочинства) і уроків (унормованих повинностей). Можна говорити про те, що

княгиня Ольга поряд із погостами на річках Східноєвропейської рівнини створила систему довгочасних військових укріплень, яких нараховувалось близько 400 [9].

Ці укріплення були оздоблені ровами й валами. Військовими дружинниками, які допомагали збирати податки, захищати поселення від нападів загарбників, ставали насамперед іноземні вояки, скажімо, на східних кордонах – торки й берендеї (для захисту від Хазарського каганату), а в основному – скандинавські воїни. Цьому сприяла поширена тоді в Європі така норма звичаєвого права, як майорат, коли все нерухоме майно і землю успадковував старший син, а молодші сини могли розраховувати на збагачення тільки шляхом участі у походах або виконання функцій військових у найманих дружинах.

Саме з таких, позбавлених спадщини осіб, формувалися наймані військові дружини на Русі. Їх керівники були наділені владою, повноваженнями господарів у багатьох її поселеннях. Ці невеликі озброєні загони постійно перебували на службі, не порушуючи при цьому природний стан життя місцевого населення. У таборах біля погостів проходили вишкіл вітчизняні воїни, що створювало умови для взаємобміну і взаємозбагачення скандинавської та слов'янської культур [9]. Крім того, важливим був і той факт, що київським князям у разі організації військових походів, скажімо, до Візантії, набагато легше було шукати найманих вояків для своїх дружин.

Ну і, звичайно, слід підкреслити, що княгиня Ольга намагалася поширити християнство на Русі. Як відомо, першим князем, який прийняв християнство, був Аскольд. Чоловік Ольги князь Ігор зберігав вірність язичницькій релігії. При Ользі формуються засади дипломатії як способу регулювання зовнішньополітичних взаємин. Вона намагалася ввести Русь у коло європейських держав, які на той час уже були християнськими. З цією метою вона відвідала Константинополь, де у 955 році прийняла хрещення від Вселенського Патріарха Феофілакта, причому її хрещеним став сам візантійський імператор Костянтин Багрянородний. У хрещенні прийняла ім'я Олена.

Разом із Ольгою було охрещене все її посольство, але син Святослав залишався язичником, правда, як повідомляє «Повість минулих літ», не робив перепони тим, хто хотів прийняти нову віру. «І вчила сина свого Святослава прийняти хрещення... А він і далі жив за язичницькими звичаями, та коли хто хотів хреститися, не забороняв, а тільки насміхався з того» [11, с. 46].

Повернувшись додому, княгиня Ольга почала поширювати віру Христову серед населення Київської Русі. Почала будувати храми, зокрема, в Києві побудувала церкву на честь святителя Миколая, у Вітебську – церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці. Вона започаткувала встановлення придорожніх хрестів, які так і називалися – Ольжиними [12]. У християнському дусі Ольга намагалася виховувати своїх онуків Ярополка, Олега та Володимира, але, побоюючись гніву сина, охрестити їх не наважилась.

11 липня 969 року княгиня Ольга померла. Після спорудження її онуком, князем Володимиром Десятинної церкви мощі княгині Ольги були урочисто перенесені до неї. Подальша їх доля невідома. В 1547 році княгиня Ольга була канонізована як свята православної церкви, а за свої заслуги у справі хрещення руських земель набула статусу рівноапостольної, тобто була прирівняна до апостолів, себто учнів Христа, які поширювали християнську віру серед народів світу.

Висновки. Отже, за понад 20 років керівництва державою Ольга зміцнила Київську Русь, значно піднесла її міжнародний авторитет. Завдяки дипломатії, а не війнам вона розширила кордони власної держави, провела низку важливих адміністративно-судових реформ, заклала підвалини розвитку української держави й феодального права.

Список використаної літератури:

1. Стельникович С. Княгиня Ольга. URL: file:///D:/Desktop/Стаття%20в%20ПА%2006.%202020/Княгиня.pdf.
2. Зубашевський Н. Еволюція ранньодержавного інституту руського полюддя в період реформ княгині Ольги: трактування літописних повідомлень. URL: file:///D:/Desktop/Стаття%20в%20ПА%2006.%202020/19-7.pdf.

3. Конта Р. Податкова реформа в Київській Русі періоду княжіння Ольги. URL: file:///D:/Desktop/Стаття%20в%20ПА%2006.%202020/eine_2008_24_8.pdf
4. Королев А. Административно-финансовая реформа княгини Ольги в отечественной историографии. URL: file:///D:/Desktop/Стаття%20в%20ПА%2006.%202020/administrativno-finansovaya-reforma-knyagini-olgi-v-otechestvennoy-istoriografii.pdf.
5. Гуржій І., Якубова Т. Хрещення Київської Русі-України (за матеріалами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/3042>.
6. Повість минулих літ. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?bookid=2&id=7>.
7. Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: шлях на Лугу). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Dyba_Yurii/Urbanistychno-administratyvni_reformy_kniahyni_Olhy_2_Shliakh_na_Luhu.pdf.
8. Кормич А. Правові державотворчі ідеї епохи Київської Русі. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/946/Kormich%20AI%20Pravovi%20derzhavotvorchi%20idei.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
9. Перунін В. Народження державності Київської Русі очима імператора Візантії – рік 947. URL: file:///D:/Desktop/Стаття%20в%20ПА%2006.%202020/vkr_2014_8_8.pdf.
10. Багрянородный Константин. Об управлени империей. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412.
11. Повість минулих літ: Літопис / Переказ В.С. Близнеця. Київ : Веселка. 1982. 226 с.
12. 24 липня – 1050 р. з дня упокоєння святої рівноап. кн. Ольги. Дніпровська єпархія української православної церкви. URL: <http://cerkva.dp.ua/24-lipnya-svyatoyi-rivnoapostolnoyi-knyagini-olgi/>.

Karpova I., Oliynyk O., Shumna L. Olga of Kiev: reformer and enlightener of Russia (to the 1075th anniversary of the beginning of the rule)

The article is devoted to the main events in the life and political activity of the outstanding Olga of Kiev in the history of Kyiv Rus. The exact year of her birth is unknown. Olga of Kiev had three names in her entire life – Prekrasna (translation – Beautiful), Olga, Elena. Olga's political activity began with the suppression of the Drevlian uprising after the death of her husband Igor of Kiev. Olga takes the revenge with the specifics of Scandinavian and Slovene pagan religions three times.

Olga divided property, land and income in Kyiv Rus into state-owned, which belonged to the state as a whole, and private, which belonged to the Knyaz prince). Bodies performing judicial functions are created. It was Olga who first marked the geographical borders of the state with the presence of an armed guards. Not only the northeast and western borders were defined, but also the borders with Poland.

Olga of Kiev understood the need for tax reforms. She created special places for collecting tribute – pogost. A military fortification was created at each pogost. Military units consisted of mercenary Scandinavian soldiers or Turks and Berendeis. Olga introduced a system of lessons, thus normalized the amount of taxes.

Olga of Kiev tried to spread Christianity in Kyiv Rus. Under Olga's rule, the principles of diplomacy were formed as a way of regulating foreign policy relations. She tried to bring Kyiv Rus into the circle of European states, which at that time were already Christian. With this purpose she was baptized in 955.

Olga of Kiev began to spread the faith of Christ among the population of Kyiv Rus, to build temples, in particular, in Kiev she built a church in honor of St. Nicholas, in Vitebsk – the Church of the Annunciation of the Blessed Virgin. She initiated the installation of roadside crosses, which were called – Olgin (after Olga's name).

Olga of Kiev died on 11th July 969. In 1547 it was canonized as a saint of the Orthodox Church, and for her baptising activities of Slavic lands acquired the status of "equal to the apostles". For over 20 years of her governance she strengthened Kyiv Rus state, significantly raised its international prestige, conducted several important administrative and judicial reforms, and laid the foundations of the Ukrainian state and feudal law.

Key words: Kyiv Rus, chronicle, people, tax system, reforms, source of law, custom, Christianity.